

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVIII
2022

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalaru (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

CUPRINS

Romanian-Serbian relations in the 20th century

Zoran Janjetović, <i>Romanian national minority in the Yugoslav Banat 1918-1948</i>	11
Adrian Vițalaru, <i>In the capital of the allied state. Romanian diplomats in Belgrade (1919-1941)</i>	25
Alexandru D. Aioanei, <i>Yugoslavia and Britain's clandestine actions in Romania during the Second World War</i>	39
Olivera Dragišić, <i>Italian precedent for the armistice negotiations with Romania in 1944</i> ..	51
Vladimir Lj. Cvetković, <i>Yugoslavia and the crisis of Petru Groza government (August 1945 – January 1946)</i>	65
Ionuț Nistor, <i>A marriage of convenience. The Romanian Workers' Party and the Yugoslav emigration in the early 1950s</i>	79
Petar Dragišić, <i>Serbian press and Romanian Revolution in 1989</i>	89

Iulia Dumitrache, <i>Despre potențialul halieutic pontic la Ovidius</i>	101
Ionuț Acrudoae, <i>Cohortes I-VIII Breucorum în secolul I p.Chr. Locuri și oameni</i>	119
Nelu Zugravu, <i>Vasile Pârvan e Marco Aurelio</i>	145
Claudiu-Costel Luca, <i>Ciclurile monarhiei imperiale în Liber de Caesaribus – o abordare istoriografică</i>	159

Alexandru Ștefan, <i>Tentația falsului diplomatic. Cazul lui Ștefan de Sânger, notarul conventului benedictin de la Cluj-Mănăstur</i>	169
Ștefan S. Gorovei, <i>Falsuri și falsificatori pentru istoria românească</i>	185
Radu Cărciumaru, <i>Greci la Târgoviște în veacul al XVII-lea. Interferențe istorico-arheologice</i>	197
Celestin Ignat, <i>Logofeția Țării Moldovei în cea de-a treia domnie a lui Gheorghe Duca (1678-1683)</i>	211
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Documente inedite ale familiei Goia (I). Ramura lui Sandu Goia</i>	225
Gheorghe Lazăr, <i>Ajutoarele românești în favoarea așezămintelor athonite Karacalu și Marea Lavră. Noi mărturii documentare (sec. al XVIII-lea)</i>	261
Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Două planuri rusești ale ansamblului Episcopiei Buzăului</i> ..	287
Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Planul satului Lăzăreni (Iași) și surprizele sale: reședința lui Rumeanțev și schitul de la Stânca Jijiei</i>	303
Georgiana Mădălina Mihai, <i>Ținutul Romanului în cadrul organizării administrative a Moldovei în secolul XVIII – prima jumătate a secolului XIX</i>	321

Cuprins

Laurențiu Rădvan, <i>Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald</i>	337
Alexandru-Florin Platon, „ <i>La Révolution de la Grèce n'est qu'accidentelle...</i> ”: o versiune inedită a relației prințului Gheorghe Cantacuzino despre acțiunea Eteriei în Principatele Române la 1821	355
Cristian Ploscaru, <i>O piesă de teatru și afacerea „idarelelor calpe”. Secvențe din istoria domniilor pămâtenne</i>	413
Maria Rados, <i>Întâia reformă a școlilor din Moldova?</i>	429
Simion Câlția, <i>Decorațiile, instrument de guvernare în timpul domniei lui Carol I</i>	457
Claudiu-Lucian Topor, <i>Romania's Royal Legation in Germany before 1914</i>	473
Mihai Tudosă, <i>Orthodoxy and Orthopraxy Among Romanians During the Great War</i> ..	497
Ovidiu Buruiană, <i>The German military occupation in Romania (1916-1918) and its representation</i>	515
Liviu Brătescu, <i>Centenarul nașterii lui I. C. Brătianu (1921). Memorie socială și legitimare politică</i>	543

<i>In memoriam: Ion Toderășcu</i>	559
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	561
Sextus Aurelius Victor, <i>Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis</i> /ediție bilingvă, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 734 p. (<i>Thesaurus Classicus</i> III) (Cozmin-Valerian Broșteanu); Lactanțiu, <i>Instituțiile divine. Epitoma</i> , traducere și note Petru Pistol, București, Editura Sophia, 2019, 286 p. (Nelu Zugravu); Giovanni Filoramo, <i>Crucea și puterea. Creștinii, de la martiri la persecutori</i> , traducere din italiană de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Editura Humanitas, 2022, 486 p. (Nelu Zugravu); <i>The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions</i> , edited by Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea and Timea Varga, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 443 p. (Casian Gămănuț); <i>The Roman Provinces. Mechanisms of Integration</i> , edited by Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 368 p. (Casian Gămănuț); Yann Le Bohec, <i>Războiul în lumea romană 58 a.Chr.–235 p.Chr.</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 348 p. (Alex-Marian Cornea); <i>Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)</i> , volum îngrijit de Monica Dejan cu un cuvânt înainte de Maria Magdalena Székely, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2020, 288 p. (Alexandru Gorea); Mihail K. Qaramah, <i>O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfințelor Taine (sec. XVI-XVII)</i> , Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2022, 307 p. (Celestin Ignat); <i>Doi călători elvețieni și lumea românească la începuturile modernității (1808-1811): Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont. Mărturii inedite</i> , editat	

de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 398 p. (*Adrian-Ionuț Gilea*); Gheorghe-Florin Știrbăț, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, Iași, Editura PIM, 2019, 343 p. (*Andrei Bordeianu*); Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, Iași, Editura Polirom, 2022, 504 p. (*Renata-Gabriela Buzău*); Sonya Orfalian, *Mărturii ale copiilor armeni 1915-1922*, Iași, Editura Polirom, 2022, 218 p. (*Bogdan Iuțiș*).

<i>Abrevieri</i>	597
------------------------	-----

Ciclurile monarhiei imperiale în *Liber de Caesaribus* – o abordare istoriografică

Dintre tipurile de cronologii ale istoriei Romei propuse de autorii păgâni latini din Antichitatea târzie, un loc aparte ocupă așa-numita „istorie ciclică”. Unul dintre adepții acesteia este Sextus Aurelius Victor, autor, prin 360, al unui *breviarium* cunoscut sub numele convenționale de *Liber de Caesaribus*, *Caesares* sau *Aurelii Victoris historiae abbreviatae*. Împărtășirea concepției despre ciclicitate ca model al devenirii istorice reiese limpede din pasajul în care, referindu-se la *interregnum*-ul care a urmat uciderii lui Aurelianus, scria: *Quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis modo uerti, nihilque accidere quod rursus naturae uis ferre nequet aevi spatio* („Acest fapt a arătat mai cu seamă că toate se întorc de unde au plecat, ca într-un cerc, și că nu se întâmplă nimic pe care forța creatoare a naturii să nu-l poată reproduce în decursul timpului”)¹.

Concepția despre ciclicitatea fenomenelor istorice nu era nouă în Antichitatea târzie. Ea avea la bază ideea eternității și continuității statului pe etape, întâlnită la Cicero și la Sallustius și pe cea a lui Tacitus, conform căreia orice degradare este urmată de un nou început, mult mai viguros: *Nisi forte rebus cunctis inest quidam uelut orbis, ut quem ad modum temporum uices, ita morum uertantur* („De nu cumva există în tot ce se întâmplă în lume un fel de ciclu, așa încât, precum se schimbă periodic anotimpurile, tot astfel și moravurile”)². De altfel,

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; luca_claudiu2000@yahoo.com.

¹ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 13; Nelu Zugravu, *Augustus în scrierile antice târzii (cu privire specială asupra breviariilor istoriografice)*, în *Pontica*, XLVII, 2014, p. 66.

² Cic., *Rep.*, III, 34: ... *debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur, simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat* („... un stat trebuie astfel întemeiat, încât să fie etern. De aceea pentru un stat nu există moarte naturală ca pentru om. Când statul dispare, este distrus, se stinge, ne aflăm în fața unui spectacol asemănător cu acela pe care ni l-ar oferi, ca să comparăm evenimentele minore cu cele mari, pieirea și prăbușirea întregii lumi”); Tac., *Ann.*, III, 5; Francis Richard David Goodyear, *Cyclic Development in History: A Note on Tac. Ann. 3.55.5*, în „Bulletin of the Institute of Classical Studies”, 17, 1970, p. 101-106; Nelu Zugravu, *Studiu introductiv*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*,

perspectiva ciclică asupra devenirii istorice este vizibilă și la alți autori târzii, precum Rutilius Namatianus și Zosimos³. La rândul său, Aurelius Victor a îmbogățit această perspectivă atribuind rolul fundamental elementului imanent reprezentat de *fortuna*, *fatum*, *natura uis*, *fortunae uis*. Totodată, factorul antropologic reprezentat de suveran, prin *uirtus*, poate imprima ciclicității un parcurs sinuos, mai puțin constrângător, iar prin *uitia* poate destabiliza o situație considerată favorabilă. În acest sens, Victor scria: *uirtutibus principum res attolli facile uel afflictas, easque firmiores praeceptis uitiiis dari* („unele situații, chiar desperate, pot fi lesne remediate prin meritele unor principii, și că acelea mai stabile pot fi compromise de defectele acestora”⁴).

O altă particularitate a viziunii ciclice a lui Aurelius Victor este demarcarea mai multor etape ale evoluției monarhiei imperiale romane. Desigur, schema sa cronologică este subiectivă, fiind bazată pe criterii proprii, ceea ce a generat și în istoriografie divergențe între exegeții operei sale. În consecință, în cele ce urmează, vom analiza cele mai relevante contribuții în acest domeniu. Analiza noastră se va concentra asupra opiniilor formulate de către Chester Gibbs Starr, Willem Den Boer, Pierre Dufraigne, Eugen Cizek, Giorgio Bonamente, Nelu Zugravu și Moisés Antiquera.

Istoricul american Chester Starr, în *Aurelius Victor: Historian of Empire*, articol publicat în 1956, este de părere că Aurelius Victor a trasat patru etape ale monarhiei imperiale romane și că limitele acestora corespund parțial cu cele identificate în sursele din care istoricul latin s-ar fi putut inspira⁵. Așadar, cele

traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, 2006, p. 38-39.

³ Rut. Nam., *De redivo suo*, I, 140: *Ordo renascendi est crescere posse malis* („Legea renașterii este să crești mereu din restriște”); Zos., I, 1, 2: „Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐκ ἂν τις ἀνθρωπίνην ἰσχὺν αἰτιάσαιτο, Μοῖρῶν δὲ ἀνάγκην ἢ ἀστέρων κινήσεων ἀποκαταστάσεις ἢ Θεοῦ βούλησιν τοῖς ἐφ’ ἡμῖν μετὰ τὸ δίκαιον ἀκόλουθον οὖσαν” ταῦτα γὰρ εἰρμόν τινα αἰτίων τοῖς ἐσομένοις εἰς τὸ τοιῶσδε δεῖν ἐκβαίνειν ἐπιτιθέντα, δόξαν τοῖς ὀρθῶς τὰ πράγματα κρίνουσιν ἐμποιεῖ τοῦ θεία τινὶ προνοίᾳ τὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτετράφθαι διοίκησιν, ὥστε εὐφορίας μὲν συνιούσης ψυχῶν εὐθενεῖν, ἀφορίας δὲ ἐπιπολαζούσης ἐς τὸ νῦν ὁρώμενον σχῆμα κατενεχθῆναι” („Nimeni însă n-ar considera drept cauză a acestor fapte puterea omenească, ci fatalitatea Parcelor, ori ciclicitatea mișcărilor astrale, ori vreaia divină prielnică celor ce stau în puterea noastră, săvârșite după dreptate; căci aceste puteri, impunând întâmplărilor viitoare un fel de înălțare a cauzelor pentru ca ele să se petreacă așa cum trebuie, induc celor care judecă corect faptele părerea că administrarea celor omenești a fost încredințată unei providențe divine, astfel că ele ba sunt într-o stare înfloritoare atunci când fecunditatea spiritelor e în armonie, ba ajung în starea pe care o vedem acum, atunci când sterilitatea prevalează; trebuie însă să lămuresc ceea ce spun pe baza faptelor”); Étienne Wolff, în Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par Étienne Wolff, avec la collaboration de Serge Lancel pour la traduction et de Joëlle Soler pour l’introduction, Paris, 2007, p. XLVIII; Nelu Zugravu, *Studiu introductiv*, în *op. cit.*, p. 65, notele 188 și 189.

⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 14.

⁵ Chester Gibbs Starr, *Aurelius Victor: Historian of Empire*, în „*The American Historical Review*”, 61, 3, 1956, p. 578: „In dealing with the Empire after Augustus, Aurelius Victor found a pattern of development which fell into four stages – the first century to Nerva, the golden age to Maximinus, the chaos of the third century, and the new era beginning with Diocletian”.

patru etape demarcate astfel sunt: 1) de la Octavianus la Domitianus; 2) de la Nerva la Severus Alexander; 3) de la Maximinus Thrax la Numerianus; 4) de la Diocletianus la Constantius II. Aurelius Victor – scrie exegetul american – marchează debutul primei etape a monarhiei imperiale făcând referire la relația dintre principe și cele trei elemente fundamentale ale structurii politice romane – senatul, armata și corpul civic, după care precizează că punctul crucial este domnia lui Claudius I, când a fost făcut pasul decisiv spre consolidarea autocrației⁶. Cea de-a doua etapă începe cu Nerva, fiind marcată de ascensiunea împăraților născuți în afara Romei și de importanța crescândă a provincialilor⁷. A treia etapă debutează cu principatul lui Maximinus Thrax și cuprinde criza secolului al III-lea⁸. Este o etapă de declin accentuat, cauzat de caracterul autocratic al monarhiei imperiale, de indisciplina soldațimii barbare și mai ales de decăderea morală a corpului civic. A patra etapă este deschisă de ascensiunea la puterea suverană a lui Diocletianus și continuă până în timpul lui Constantius II. Deși este prezentată ca o eră nouă, ea nu este lipsită de probleme, astfel încât Aurelius Victor deplânge corupția din sistemul poștal, povara impozitării și ignorarea aniversării a 1100 de ani de la fundarea Romei⁹.

În lucrarea *Some Minor Historians*, publicată în anul 1972, Willem Den Boer a preluat în integralitate delimitarea cronologică propusă de Chester Starr¹⁰. Cu toate acestea, Den Boer consideră că anul celor patru împărați sugerează o divizare a primei etape, întrucât acest reper cronologic marchează sfârșitul epocii în care la conducerea Imperiului s-au aflat principii ce s-au remarcat prin marile calități intelectuale și prin cultura literară¹¹.

În introducerea la *Livre des Césars*, ediția franceză a operei lui Aurelius Victor, publicată în 1975, Pierre Dufraigne afirmă că istoricul latin a împărțit cei aproximativ 400 de ani de istorie imperială romană în șase perioade, fiecare dintre acestea fiind delimitată printr-o digresiune care servește fie ca o concluzie la perioada deja evocată, fie ca o introducere la cea următoare¹². Cele șase etape identificate astfel sunt: 1) de la Octavianus la Nero; 2) de la Galba la Vitellius;

⁶ *Ibidem*, p. 577-578.

⁷ *Ibidem*, p. 578.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 578-579.

¹⁰ Willem Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972, p. 28: „The history of Rome after Augustus falls into four stages: the first century until Nerva, with a significant break under Claudius; then the good times which ended with Alexander Severus; third came the period of the ‘soldier emperors’ of the third century, starting with Maximinus; and finally a new era was ushered in by Diocletian”.

¹¹ *Ibidem*, p. 28-29: „For him, the Year of the Four Emperors marks the end of the *principes* of culture and education”.

¹² Pierre Dufraigne, *Intorduction*, în Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Paris, 1975, p. XLI: „En tant qu’histoire impériale, les *Caesares* donnent une idée d’ensemble de l’Empire romain; ils divisent les quelque quatre cents ans d’histoire qu’ils recouvrent en six périodes; chacune d’elles est délimitée dans le texte par une digression qui sert, soit de conclusion à la période déjà étudiée, soit d’introduction à la période suivante”.

3) de la Vespasianus la Domitianus; 4) de la Nerva la Severus Alexander; 5) de la Maximinus Thrax la Tacitus; 6) de la Carus la Constantius II¹³.

Pentru editorul francez, diviziunea adoptată de Aurelius Victor în cazul primelor trei etape este cea tradițională¹⁴. Prima corespunde dinastiei Iulia-Claudia, limita superioară a acesteia fiind marcată de digresiunea referitoare la prevestirile care anunțau declinul neamului lui Iulius Caesar. A doua etapă evocă scurta anarhie militară din anul 69, fiind delimitată printr-un excurs privind moralitatea și cultura literară a împăraților. A treia cuprinde suveranii dinastiei Flavia. De data aceasta, digresiunea referitoare la ascensiunea și meritele deosebite ale unor *externi* are rolul de a introduce următoarea perioadă. A patra etapă excede norma, întrucât include două dinastii, Antoninii și Severii, fiind separată de următorul interval printr-un nou excurs referitor la degradarea morală. Aceasta este epoca de aur a Imperiului, apogeul ei fiind atins în timpul lui Septimius Severus – compatriotul african al lui Aurelius Victor. Deloc întâmplător, biografia acestui suveran este cea mai lungă și mai atent elaborată, fiind plasată chiar la mijlocul lucrării¹⁵. A cincea etapă coincide cu instaurarea preponderenței armatei asupra puterii suverane și cu eșecul tentativei de refacere a autorității senatoriale. Este o epocă a decadenței, care atinge punctul critic sub Gallienus. În consecință, biografia acestui împărat este dominată de lungi reflecții morale sau politice, iar digresiunea corespunzătoare are ca subiect eșecul restaurării senatoriale în timpul împăraților Tacitus și Probus¹⁶. A șasea etapă cuprinde Tetrarhia și dinastia constantiniană, fiind marcată de tulburări interne și uzurpări, dar și de acțiuni de reînnoire, care au asigurat restabilirea unității Imperiului. Limita superioară a ultimei etape este marcată printr-o concluzie referitoare la valoarea eminentă a împăratului în funcție și la inadecvarea anturajului său¹⁷.

În volumul II din *Istoria literaturii latine*, publicat în 1994, Eugen Cizek utilizează o schemă cronologică similară cu cea a lui Pierre Dufraigne¹⁸. În fapt,

¹³ *Ibidem*, p. XLII: „1. De l'avènement d'Auguste à la mort de Néron, avec, comme digression, les présages qui ont annoncé le déclin des Césars. 2. De l'avènement de Galba à la mort de Vitellius; digression: moralité et culture littéraire chez les Césars. 3. De Vespasien à Domitien; digression introduisant la période suivante: élévation à l'empire des externi, leur mérite. 4. De Nerva à la mort de Sévère-Alexandre; digression: décadence morale. 5. De Maximin à Tacite; digression: l'échec de la restauration sénatoriale et ses causes. 6. De Carus à Constance II; conclusion: valeur éminente de l'empereur régnant et insuffisance de son entourage”.

¹⁴ *Ibidem*, p. XLIV.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, București, 1994, p. 744: „De asemenea, anumite digresiuni, relative fie la personalitatea și rolul suveranilor în Imperiu, la degradarea moralității, la diminuarea influenței reale a senatului și la raportul dintre împărat și consiliul lui, punctează șase etape ale evoluției puterii monarhice: 1) de la August la moartea lui Nero (*Caes.*, I-5); 2) de la Galba la moartea lui Vitellius (*Caes.*, 6-8); 3) de la Vespasian la moartea lui Domițian (*Caes.*, 9-11); 4) de la Nerva până la moartea lui Severus Alexander (*Caes.*, 12-24); 5) de la Maximinus Thrax la moartea lui Aurelian (*Caes.*, 23-35); 6) de la domnia lui Tacitus până la sfârșitul Cezarilor (*Caes.*, 36-49)”.

între cele două abordări există doar două repere cronologice diferite. Astfel, în varianta lui Cizek etapa a cincea a început cu Maximinus Thrax și a luat sfârșit odată cu domnia lui Aurelianus, spre deosebire de varianta istoricului francez, în care aceeași etapă se încheie cu domnia lui Tacitus. Pe cale de consecință, în schema istoricului român debutul celei de-a șasea etape nu mai este marcat de domnia lui Carus, ca în varianta lui Duffraigne, ci de cea a lui Tacitus.

În articolul intitulat *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, publicat în anul 2003, Giorgio Bonamente a preluat întocmai decupajele cronologice și criteriile de delimitare propuse de Pierre Duffraigne¹⁹.

În *Studiu introductiv* la ediția românească a operei lui Aurelius Victor, publicată în 2006, Nelu Zugravu oferă o analiză mult mai elaborată, care ține cont de eclecticismul concepției istorice a autorului latin și care introduce ideea de cicluri ale istoriei Principatului, idee preluată chiar din *Liber de Caesaribus*. În plus, editorul consideră că o confirmare indirectă a acestei scheme cronologice se regăsește și în *Historia Augusta*, în *Vita Cari*, în pasajul în care biograful anonim prezintă vârstele parcurse de Roma de la întemeiere până la Carus²⁰.

Cele șase cicluri identificate astfel sunt: 1) de la Augustus la Vitellius (1, 1 - 8, 8); 2) de la Vespasianus la Domitianus (9, 1 - 11, 13); 3) de la Nerva la Didius Iulianus (12, 1 - 19, 4); 4) de la Septimius Severus la Aurelius Alexander (20, 1 - 24, 11); 5) de la Maximinus Thrax la Numerianus (25, 1 - 38, 8); 6) de la Diocletianus la Constantius al II-lea (39, 1 - 42, 19)²¹. În delimitarea ciclurilor monarhiei imperiale romane, Nelu Zugravu ține cont de criteriile și factorii utilizați de breviar și interacțiunea complexă a factorilor de natură morală, politică, militară sau religioasă. Din această perspectivă, primul dintre ciclurile istoriei Principatului debutează cu domnia lui Octavianus, întrucât ascensiunea acestuia la puterea suverană a reprezentat un nou început, cel al monarhiei imperiale, când – așa cum scrie Aurelius Victor – „Roma s-a deprins a asculta numai de un singur om” (*mos Romae incessit uni prorsus parendi*)²². Sub urmașii săi, statul a cunoscut o perioadă de declin accentuat, însă sfârșitul primului ciclu trebuie plasat în anul celor patru împărați, deoarece suveranii care au urmat lui Nero se asemănau cu Iulio-Claudianii, atât prin marile calități intelectuale, cât și prin lipsa de măsură în

¹⁹ Giorgio Bonamente, *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, în Gabriele Marasco, *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, Leiden-Boston, 2003, p. 97-98: „The distribution of the historical narration over six periods, concluding with many digressions, has an ideal purpose hinged on the renewal and beginning of a new historical cycle: I - chapters 1-5: From Augustus to Nero. Premonitions about the end of the Julio-Claudian dynasty; II - chapters 6-8: From Galba to Vitellius. Ethics and culture of the princes; III - chapters 9-11: The Flavians. Elevation to the throne of *externi*; IV - chapters 12-24: From Nerva to Alexander Severus; Moral decadence: success is not opposed by the *uirtus* V - chapters 25-37: From Maximinus of Thrace to Tacitus. Moral decadence of the senate and its abdication towards the military; VI - chapters 38-42: From Carus to Constantius II. Corruption of the imperial administration”.

²⁰ *SHA, Car.*, III, 1-7.

²¹ Nelu Zugravu, *Studiu introductiv*, în *op. cit.*, p. 38-50.

²² *Aur. Vict., Caes.*, I, 1.

toate viciile și fărâdelegile săvârșite²³. Al doilea ciclu începe cu Vespasianus, un suveran „ireproșabil în toate privințele” (*sanctus omnia*), care, prin „exemplul propriei vieți” (*uitae specie*), a reușit să înlăture mare parte a viciilor (*uitiorum plura aboleuerat*)²⁴. Programul de revitalizare a statului roman atinge apogeul sub Titus și se încheie cu domnia tiranică a lui Domitianus. Cel de-al treilea ciclu debutează cu Nerva și cuprinde domniile unor împărați excepționali: Traianus, Hadrianus, Aelius Antoninus și Marcus Boionius²⁵. În acest răstimp statul a cunoscut o dezvoltare deosebită pe plan cultural, legislativ, edilitar, militar, parcursul ascendent fiind compromis de despotismul lui Commodus până în punctul în care „lumea era stoarsă de vlagă și aproape de pieire” (*exhausto iam perditoque orbe*)²⁶. Cel de-al patrulea ciclu este deschis de Septimius Severus, inițiatorul unei renașteri morale, care, deși a fost impusă cu o excesivă severitate, s-a dovedit a fi salvatoare, întrucât membrii corpului civic au ajuns „la curățenia morală a celor din vechime” (*aci ueterum innocentiam*)²⁷. Sfârșitul ciclului este marcat de asasinarea lui Severus Alexander, care, totuși, „a lăsat statul întărit din toate părțile” (*republicam reliquit firmatam undique*)²⁸. Al cincilea ciclu al monarhiei imperiale cuprinde criza de la jumătatea secolului al III-lea²⁹. Este o epocă a dezastrelor și a degingoladei generale în care – așa cum scrie Aurelius Victor – împărații, care „se războiesc mai mult între ei, au prăvălit statul roman ca într-o prăpastie” (*atque inter se armantur magis, Romanum statum quasi abrupto praecipitauere*)³⁰. Doar excelența morală și virtuțile unor principii, precum Claudius II, Aurelianus, Probus, au creat premisele pentru renașterea ce va urma³¹. Al șaselea ciclu a fost deschis de domnia lui Diocletianus, fiind unul al restaurării statului și al consolidării autocrației. În acest context, Aurelius Victor acordă o atenție sporită factorului politic, surprinzând elementele specifice noului regim: caracterul maiestos, sacru și absolut al suveranului, divizarea puterii între tetrarhi și restaurarea puterii imperiale în cadrul dinastiei constantiniene.

²³ Aur. Vict., *Caes.*, 7, 1.

²⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 9, 1 și 5.

²⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 12, 1: Nerva (*prudens maximeque moderatus*); 13, 2: Traianus (*clarior domi seu militiae*); 14, 1: Hadrianus (*eloquio togaeque studiis accommodatus*); 15, 1: Aelius Antoninus (*Hunc fere nulla uitiorum labes commaculauit*); 16, 1: Marcus Boionius (*cuius diuina omnia domi militiaeque facta consultaque*).

²⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 18, 2.

²⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 20, 7.

²⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 7.

²⁹ În ediția a II-a revizuită și adăugită, publicată în 2022, abordarea este similară, în sensul în care monarhia imperială parcurge același număr de cicluri, însă editorul revine asupra delimitării cronologice a celui de-al V-lea ciclu; în varianta inițială ciclul menționat începe cu Maximinus și se încheie cu Numerianus, iar în ediția revizuită este prelungit pentru a include și domnia lui Carinus.

³⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 9.

³¹ Aur. Vict., *Caes.*, 34, 2-5 (Claudius II); 35, 12 (Aurelianus); 37, 2 (Probus).

Cea mai recentă contribuție referitoare la cronologia monarhiei imperiale în opera lui Aurelius Victor aparține lui Moisés Antigueira³². În articolul intitulat *O Império Romano entre a romanitas e a barbaritas: as Histórias abreviadas de Aurélio Vitor*, publicat în anul 2021, autorul consideră că dinamica și schimbările observate în exercitarea puterii suverane l-au determinat pe Aurelius Victor să împartă evoluția istorică a Imperiului Roman în cinci intervaluri temporale³³. Primul se întinde de la Augustus la moartea lui Vitellius și se distinge prin atenția desosebită asupra moravurilor și erudiției principilor³⁴. Al doilea cuprinde dinastia Flaviană, însă finalul acestuia se confundă cu moartea lui Nerva, eveniment care anunță ascensiunea politică a celor născuți în afara Italiei³⁵. Al treilea și cel mai extins decupaj cronologic include dinastiile Antoninilor și Severilor, însă asasinarea lui Severus Alexander a prevestit decadența morală și politică din perioada următoare³⁶. Al patrulea interval debutează cu urcarea pe tron a lui Maximinus și se încheie cu moartea lui Probus, prilejuind autorului ocazia de a analiza rolul senatorilor de-a lungul istoriei imperiale și de a remarca decăderea moravurile romane³⁷. Epoca lui Carus și a fiilor săi, Numerianus și Carinus, constituie un preambul la urcarea pe tron a lui Diocletianus³⁸. În sfârșit, al cincilea și ultimul decupaj cronologic debutează cu impunerea sistemului tatarhic și continuă până în timpul lui Constantius al II-lea, fără ca autorul să se preocupe de memoria istorică a constantinizilor.

După cum se poate observa, fiecare exeget a identificat mai multe etape evolutive ale monarhiei imperiale romane. Asumată în integralitate de Willem Den Boer, analiza lui Chester Starr cuprinde doar patru etape și are în vedere un singur criteriu, cel politic, respectiv succesiunea dinastiilor imperiale. Urmată îndeaproape de Eugen Cizek și preluată *in integrum* de Giorgio Bonamente, abordarea editorului francez Pierre Dufraigne identifică un număr de șase etape, însă delimitarea acestuia ține cont doar de maniera în care Aurelius Victor inserează anumite digresiuni, fără a acorda atenția cuvenită conținutului fiecărei perioade. În schimb, analiza elaborată de Nelu Zugravu are în vedere criteriile și factorii utilizați de breviar în demarcarea ciclurilor istoriei Principatului, precum și interacțiunea complexă a factorilor de natură morală, politică, militară sau religioasă. Din această perspectivă, decupajele cronologice trasate de istoricul latin sunt clar delimitate, fiecare dintre ciclurile parcurse de monarhia imperială romană fiind marcate de momente de ruptură, de declin sau dezvoltare determinate de capriciile fortunei, provocate sau temperate de viciile sau virtuțile suveranilor. La

³² Moisés Antigueira, *O Império Romano entre a romanitas e a barbaritas: as Histórias abreviadas de Aurélio Vitor*, în Margarida Maria de Carvalho, Glaydson José da Silva, Maria Aparecida de Oliveira Silva (Orgs), *Aldeia de Historia na Antiguidade Tardia*, Curitiba, 2021, p. 59-90.

³³ Moisés Antigueira, *op. cit.*, p. 69-70.

³⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 8, 7-3

³⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 11, 12-13.

³⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 7-11.

³⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 37, 5-7.

³⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 2-4.

rândul său, Moisés Antikeira propune o delimitare nuanțată, care nu ține seama de succesiunea strictă a dinastiilor sau de digresiunile care separă etapele evolutive ale istoriei romane, ci de dinamica și de transformările care au marcat exercitarea puterii suverane.

C. STARR (1956)	P. DUFRAIGNE (1975)	E. CIZEK (1994)	N. ZUGRAVU (2006)	M. ANTIQUEIRA (2021)
W. DEN BOER (1972)	G. BONAMENTE (2003)			
OCTAVIANUS ↑ ↓	OCTAVIANUS ↑ ↓	OCTAVIANUS ↑ ↓	OCTAVIANUS ↑ ↓	OCTAVIANUS ↑ ↓
	NERO	NERO		
	GALBA ↑ ↓	GALBA ↑ ↓	VITELLIUS	VITELLIUS
DOMITIANUS	VITELLIUS	VITELLIUS		
	VESPASIANUS ↑ ↓	VESPASIANUS ↑ ↓	VESPASIANUS ↑ ↓	VESPASIANUS ↑ ↓
NERVA ↑ ↓	NERVA ↑ ↓	NERVA ↑ ↓	DOMITIANUS ↑ ↓	DOMITIANUS ↑ ↓
			NERVA ↑ ↓	
SEVERUS ALEXANDER	SEVERUS ALEXANDER	SEVERUS ALEXANDER	DIDIUS IULIANUS ↑ ↓	SEVERUS ALEXANDER
			SEPTIMIUS SEVERUS ↑ ↓	
MAXIMINUS THRAX ↑ ↓	MAXIMINUS THRAX ↑ ↓	MAXIMINUS THRAX ↑ ↓	MAXIMINUS THRAX ↑ ↓	MAXIMINUS THRAX ↑ ↓
NUMERIANUS	TACITUS	AURELIANUS ↑ ↓		
	CARUS ↑ ↓	TACITUS ↑ ↓	NUMERIANUS ↑ ↓	PROBUS ↑ ↓
DIOCLETIANUS ↑ ↓	CONSTANTIUS II ↑ ↓	CONSTANTIUS II ↑ ↓	DIOCLETIANUS ↑ ↓	
CONSTANTIUS II			CONSTANTIUS II ↑ ↓	CONSTANTIUS II ↑ ↓

The cycles of the imperial monarchy in *Liber de Caesaribus* – a historiographical approach

Abstract

The work deals, from a historiographical perspective, with the delimitation of the evolutionary stages of the Roman imperial monarchy in Liber de Caesaribus by Sextus Aurelius Victor. This topic has attracted the attention of several researchers in recent decades: Chester Starr, Willem Den Boer, Pierre Dufraigne, Eugen Cizek, Giorgio Bonamente, Nelu Zugravu and Moisés Antikeira. However, the subjective nature of the chronological scheme developed by Aurelius Victor has led to divergent conclusions. These refer to the number of chronological cuts, the determining criteria for division, the factors that the Latin historian took into account in demarcating the historical periods or cycles, on the one hand, and to the philosophical, religious and moral resources that founded such a chronology, on the other hand.

Keywords: chronology; historiography; the 4th century; Liber de Caesaribus; Sextus Aurelius Victor.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDBM</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
<i>„Arhiva”</i>	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București
CTh	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
Cv.L	= Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istoric Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclaus.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ERAsturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IILPecs	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznań
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
JL	= <i>Junimea literară</i>
JRS	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
LR	= <i>Limba română</i>
MA	= <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
MCA	= <i>Materiale și cercetări arheologice</i>
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= Nouvelles études d'histoire
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= Revue des Études Byzantines
RER	= Revue des études roumaines
RESEE	= Revue des études Sud-Est européennes
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= Revue historique de Sud-Est européen
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= The Romanian Journal of Modern History, Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRHA	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
RRHA-BA	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
RSIAB	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde